

ADABIY FANLARNING QISQACHA SHAKLLANISHI

Mohammad Basir Moqemi

Jawzjan universiteti, o'zbek tili va adabiyoti kafedrsi ustози.

moqemi@yahoo.com

Shejauddin Hanif

Sar-e-pul yuksak o'quv muassisasi, o'zbek tili va adabiyoti kafedrsi ustози

shejauddin.hanif@gmail.com

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15091140>

Annotatsiya. Adabiy fanlar inson tafakkuri va ma'naviyatining yuksalishida mustahkam asos bo'lib xizmat qiladi. U faqatgina o'tmishdan saboq olish vositasi emas, balki zamonaviy ilmi-fan va ijodga yo'nalish beruvchi manba hamdir. Shu bois, adabiy fanlarni o'rganish va rivojlantirish nafaqat ilmiy ahamiyatga ega, balki ijtimoiy va ma'naviy taraqqiyot uchun ham katta imkoniyatlarni ochadi.

Ma'naviy san'atlar so'zning ichki bezaklarini bo'rttirib ko'rsatsa, lafziy san'atlar esa so'zning tashqi ko'rinishi va zohiriy qiyofasidan bahs qiladi. Ushbu mavzuni yoritish uchun kutubxona tadqiqi orqali ilmiy va adabiy ishonchli manbalar ko'rib chiqildi. O'sha kitoblardan badi, san'at, lafziy va ma'naviy san'atlarning ta'rif va izohlari diqqat bilan tahlil qilindi hamda ayrim manbalar fors tilidan o'zbek tiliga tarjima qilindi. Ularning she'riy namunalarini keltirish uchun imkon qadar Navoiyning G'aroyib us-sig'ar devonidan foydalanildi.

Kalit so'zlar: Fan, San'at, Balog'at, Badi', So'z.

THE BRIEF FORMATION OF LITERARY SCIENCES

Abstract. Literary sciences serve as a strong foundation for the elevation of human thought and spirituality. They are not only a means of drawing lessons from the past but also a source that directs modern science and creativity. Therefore, studying and developing literary sciences holds not only scientific significance but also opens up vast opportunities for social and spiritual progress.

While intrinsic arts emphasize the inner embellishments of words, extrinsic arts focus on the external appearance and outward aspects of words. To explore this topic, reliable scholarly and literary sources were reviewed through library research. Definitions and explanations of rhetoric, art, and both intrinsic and extrinsic arts were thoroughly analyzed from these books, with some sources translated from Persian into Uzbek. Wherever possible, examples of poetry were drawn from Amir Alisher Navoi's *Gharaib al-Sighar* devan.

Keywords: Science, Art, Eloquence, Rhetoric, Word.

КРАТКОЕ СТАНОВЛЕНИЕ ЛИТЕРАТУРНЫХ НАУК

Аннотация. Литературные науки служат прочной основой для развития человеческой мысли и духовности. Это не только способ извлечения уроков из прошлого, но и источник направления для современной науки и творчества. Поэтому изучение и развитие литературных наук имеет не только научное значение, но и открывает большие возможности для общественного и духовного развития.

В то время как духовные искусства преувеличивают внутреннюю красоту слов, словесные искусства обсуждают внешний вид и облик слов. Чтобы пролить свет на эту тему, были изучены надежные научные и литературные источники посредством библиотечных исследований. Определения и пояснения искусств, литературы и духовных искусств из этих книг были тщательно проанализированы, а некоторые источники были переведены с персидского на узбекский язык. В качестве примеров поэзии по возможности использовался «Гараиб Ус-Сигар Диван» Навои.

Ключевые слова: Наука, Искусство, Элегия, Искусство, Слово.

KIRISH

Balogʻat haqida soʻz yuritish eng qadim zamonlardan boshlab olamdagi turli xalqlar orasida mavjud ekanligi maʼlum. Qadimgi Yunon madaniyatidan boshlab, bir qator ijodiy asarlar orqali bizgacha yetib kelgan ushbu mavzu haqida Aristotelning *Poetika* (Poetics) yoki *Sheʼr sanʼati* hamda *Ritorika* (Rhetoric) kabi asarlarini yaratgani qadim zamonlardan boshlab insonlarning bu masalaga boʻlgan qiziqishini tasdiqlovchi katta dalildir.

Islom dinining kuchli diniy taʼsiridan oldin ham arab xalqlari orasida sheʼr va adabiyotga qiziqish, ijodkorlik va soʻz yaratishga yuqori baho berish, balogʻat nuqtai nazaridan ularni tahlil qilish, turli yigʻilishlar va bozorlarda sheʼr oʻqish marosimlari oʻtkazilishi, eng goʻzal badiiy asarlarni hurmat qilish, Makkadagi devorlarga osib qoʻyish kabi amallar mavjud edi. Soʻz ustalari uchun katta mukofotlar berilishi, tarixiy davrlar davomida insonlarning bu masalaga boʻlgan organik qiziqishlarini koʻrsatadi. Islom dinining kuchli diniy taʼsiri va Alloh taoloning Qurʼonni insonlarga yuborilishi bilan, ushbu muqaddas kitobda boʻlgan oshkora soʻz moʻjizasi va hikmatli soʻzlar, balogʻat mutaxassislarining bu haqdagi bahs va munozaralarini oʻzgartirib, ularning ommalashishiga zamin yaratdi.

Ushbu osmoniy kitobda mavjud bo'lgan so'z mo'jizalari, qisqalik, mazmun, egali va qismlar, ta'sir va isti'oralar hamda turli ma'naviy va lafziy badiiy go'zalliklar islom olamida balog'at mutaxassislari tomonidan bir qator badiiy asarlarning vujudga kelishiga sabab bo'ldi.

Balog'at va adabiy san'atlar bo'yicha birinchi mustaqil kitob sifatida, albatta, taniqli olim Ibn Mu'tazning "*Al-Badi'*" nomli asaridan so'z yuritish mumkin. Ushbu asarda ilk bor mustaqil shaklda badiiy san'at haqida so'z yuritilgan. Shuningdek, qadimiy Bin Ja'far (vafoti 337 hijriy)ning "*Naqd al-Shi'r*" asari yaratilib, arab balog'atini eski yunon balog'ati bilan taqqoslaydigan tarzda o'rganish, uni rivojlantirishga turtki bo'ldi. O'sha zamonlarda balog'at ilmiga doir ikki qarama-qarshi yo'nalish paydo bo'ldi. Ulardan biri eski an'ana va odatlarga katta ahamiyat berib, balog'at va adabiy san'at ilmiylarini, arab she'riyatini, Qur'on va hadislar matnidagi mavjud qoidalar va qonuniyatlardan chiqarib, ularni o'rganishni davom ettirdi. Ikkinchi yo'nalish esa, ilmiy mantiq va Aristotelning she'r san'ati va xotaba san'ati haqidagi mavjud qoidalarini arab she'riyatiga nisbatan qo'llab, balog'at bo'yicha munozara va suhbatlarni Aristotel nazariyasi ta'sirida tahlil qilishga kirishdi. Demak, balog'at mutaxassislari orasidagi bu bahslar va munozaralar, aslida, bir qator badiiy asarlarning vujudga kelishiga sabab bo'ldi. Shuningdek, bu sohada katta asarlar egasi bo'lgan Abdulqahir Jurjoni (vafoti 471) o'zining "*Dalail al-I'jaz*" asari orqali ma'no ilmiy nazariyasini va "*Asrar al-Balagha*" asari orqali ilmiy nazariyasini bayon etgan holda, balog'at ilmiylari orasidagi asosiy farqlarni o'rganib chiqdi.

Balog'at ilmiga oid yozilgan asarlar va mualliflar quyidagicha ko'rsatilgan:

1. Rumani (vafoti 386 hijriy)ning "*Al-Nukt fi I'jaz al-Qur'an*" nomli asari, unda mantiq, tashbih va isti'oralar haqida adabiy bahslar mavjud.
2. Baqlani (vafoti 403 hijriy)ning ash'ariy firqasining xususiyatlari haqida yozgan asari.
3. Abdul-Jabbar (vafoti 415 hijriy)ning "*I'jaz al-Qur'an*" nomli asari, bu asar Mutazila firqasiga mansub bo'lib, Qur'ondagi mo'jizalar haqida ilmiy tahlilni o'z ichiga oladi.
4. Ibn Tabataba (vafoti 322 hijriy)ning she'r, balog'at va 'aruz ilmlari haqidagi "*Ayâr al-Shi'r*" asari.
5. 'Amidi (vafoti 371 hijriy)ning "*Al-Muwâzama baina al-Abyat Tamâm wa al-BuHtari*" asari, bu asarda she'rni taqqoslash va baholash masalalari keltirilgan.
6. Ali ibn Abdulaziz Jurjâni (vafoti 392 hijriy)ning "*Al-Wasâta baina al-Mubtadi' wa al-Khusumi*" asari, she'r va adabiy munozaralar yuzasidan.
7. Abu Hilâl al-Askari (vafoti 395 hijriy)ning "*Al-Sanâ'atayn*" nomli asari, balog'at va ilmiy uslub haqidagi asar.

8. Ibn Râshiq Qayrawâni (vafoti 463 hijriy)ning she'r va tanqidga oid "*Al-'Umdah*" asari.

9. Ibn Sinân Khafâji (vafoti 463 hijriy)ning "*Sir al-FasâHa*" nomli asari, unda she'r va so'zning go'zalligi haqida bahs yuritiladi.

Keyingi davrlarda balog'at ilmiga oid asarlar yozishning darajasi pasayib ketgan. Keyingi davrda yozilgan muhim asarlardan biri, Sakkâki (vafoti 626 hijriy) ning "*MiftâH al-'Ulum*" asari bo'lib, unda u o'z asarining uchinchi qismida sarf va nahv haqida so'zlaganidan so'ng, ma'no, bayon, fasohat, balog'at va badiiy san'atga oid bir qator muhokamalar o'tkazgan.

Shuningdek, sakkizinchi hijriy asrda yashagan Sharaf al-Din Hasan ibn MuHammad Râmi Tabrizi shoir va yozuvchi sifatida tanilgan. shuningdek, aruz va qafiya ilmlari haqida yozilgan asarlar orasida mashhur bo'lgan Mahmud ibn 'Umar Najâti ning "*Al-Kâfiyah*" asari ham mavjud.

Shu bilan birga, to'qqizinchi asrda yozilgan asarlar qatoridan Molonâ Jâmiga tegishli "*Qâfiya 'Ilmi Haqida Risâla*" va "*Risâla fi al-'Aruz*" asarlari, shuningdek, Amir Alisher Navoiyning zamondoshi bo'lgan shoir Molonâ Sifi Bukhârining "*Risâla 'Aruz Sayfi*" asari hamda Sultan Husayn Bayqarâning saroyidagi tarixchi olim MalâHasin Wâ'iz Kâshafi ning "*Badâiy al-Afkâr fi Sanâiy al-Ash'âr*" asari, qafiya ilmiga oid, 'Atâullâh Mahmud al-Husaynining qalamiga mansub risolalar haqida so'z yuritish mumkin.

Turk olamida adabiy fanlar va aruz haqidagi asar yozish tarixi to'qqizinchi hijriy asrga borib taqaladi. Turk-O'zbek she'riyatida aruz ilmi bilan bog'liq mustaqil asar yozgan shoir va olimlardan biri Amir Alisher Navoiyning "*Mizân al-Awzân*" nomli asaridir. Bu asar turk she'rining og'irligi va o'lchovini aniqlashga qaratilgan muhim ilmiy ishdur. Shuningdek, buyuk davlat arbobi va so'z ustasi Zahiriddin Muhammad Boburning "*Mukhtasar*" nomli asari ham O'zbek she'riyatining vaznini tahlil qiluvchi muhim asarlardan biridir. Zahiriddin Muhammad Bobur ushbu asar orqali aruz ilmida yigirma birinchi yirik "Amiq" va "Ariz" baytlarini tashkil etish haqida so'zlab, turk she'rining o'lchamlari va xususiyatlari haqida qimmatli ma'lumotlar keltirgan.

Quyidagi jadvalda Adabiy fununga oid kitoblar va mualliflar ro'yxati tuzilgan:

T/R	Muallif	Asar nomi	Asarning mazmuni yoki yo'nalishi
1	Ibn Mu'taz	<i>Al-Badi'</i>	Birinchi mustaqil badiiy san'atlar haqidagi asar.
2	Bin Ja'far	<i>Naqd al-Shi'r</i>	Arab balog'atini eski yunon balog'ati bilan taqqoslash orqali o'rgangan.
3	Abdulqohir Jurjoniy	<i>Dalail al-I'jaz</i>	Ma'no ilmiy nazariyasini o'rgangan va ijodiy imkoniyatlarni tahlil qilgan.

T/R	Muallif	Asar nomi	Asarning mazmuni yoki yo‘nalishi
4	Abdulqohir Jurjoniy	<i>Asrar al-Balagha</i>	Balog‘at ilmiylari orasidagi asosiy farqlarni bayon qilgan.
5	Rumani	<i>Al-Nukt fi I‘jaz al-Qur‘an</i>	Qur‘onning i‘jodiy jihatlari, tashbih va isti‘oralar haqida ilmiy bahslar.
6	Baqlani	<i>I‘jaz al-Qur‘an</i>	Ash‘ariy aqidasiqa oid Qur‘onning i‘jaziga doir ilmiy asar.
7	Abd al-Jabbar	<i>I‘jaz al-Qur‘an</i>	Mutazila firqasiga mansub bo‘lib, Qur‘onning mo‘jizaviy jihatlarni tahlil qiladi.
8	Ibn Tabataba	<i>‘Ayâr al-Shi‘r</i>	She‘riyat, balog‘at va aruz ilmi haqida tahliliy asar.
9	‘Amidi	<i>Al-Muwâzama baina al-Abyat...</i>	She‘rlarni taqqoslash, baholash va adabiy tahlil masalalari keltirilgan.
10	Ali ibn Abdulaziz Jurjani	<i>Al-Wasâta baina al-Mubtadi‘...</i>	She‘r va adabiy bahslar, munozaralar haqida asar.
11	Abu Hilâl al-Askari	<i>Al-Sanâ‘atayn</i>	Balog‘at va ilmiy uslubning nazariy asoslari.
12	Ibn Râshiq Qayrawâni	<i>Al-‘Umdah</i>	She‘r va tanqidga oid eng muhim asarlardan biri.
13	Ibn Sinân Khafâji	<i>Sir al-FasâHa</i>	So‘z go‘zalligi va fasohatga oid ilmiy tahlil.
14	Sakkâki	<i>MiftâH al-‘Ulum</i>	Sarf va nahv, bayon, ma‘no, balog‘at va badiiy san‘atga doir muhokamalar.
15	Sharaf al-Din Râmi Tabrizi	<i>Aruz va Qafiya risolalari</i>	Shoir va yozuvchi sifatida aruz va qafiya ilmlarini o‘rgangan.
16	Mahmud ibn ‘Umar Najâti	<i>Al-Kâfiyah</i>	Aruz va qafiya ilmlari haqida keng qamrovli ilmiy asar.
17	Molonâ Jâmi	<i>Qâfiya ‘Ilmi Haqida Risâla</i>	Qafiya ilmi haqida qisqa, ilmiy risola.
18	Molonâ Jâmi	<i>Risâla fi al-‘Aruz</i>	Aruz ilmining nazariy va amaliy jihatlarni yoritgan.
19	Molonâ Sifi Bukhâri	<i>Risâla ‘Aruz Sayfi</i>	Aruz ilmining xususiyatlari va amaliy tatbiqi haqida risola.
20	MalâHasin Wâ‘iz Kâshafi	<i>Badâiy al-Afkâr fi Sanâiy al-Ash‘âr</i>	Qafiya ilmiga oid muhim tarixiy manba.
21	Amir Alisher Navoiy	<i>Mizân al-Awzân</i>	Turk she‘riyati uchun vazn va o‘lchovlarni aniqlashga bag‘ishlangan.

T/R	Muallif	Asar nomi	Asarning mazmuni yoki yo'nalishi
22	Zahiriddin Muhammad Bobur	<i>Mukhtasar</i>	Aruz ilmining "Amiq" va "Ariz" baytlarini o'rgangan asar.

Demak, adabiy fanlar, jumladan (adabiy funun, balog'at fanlari, adabiy sanoat va balog'at fununi, fasohat va balog'at ilmiylari) bilan mashhur bo'lgan atamalar, umumiy ma'noda she'r va nasrni o'qituvchi ilm va fanlardan iborat. Albatta, bu qoidalar va qonuniyatlarni o'rganish orqali shoir, yozuvchi va o'quvchi adabiy matnlarni (she'r – nasr) o'qib, so'zning badiiyligi, san'ati va uning ichki go'zalliklarini o'rganib, san'atli so'zlarni qo'llash qobiliyatini egallaydi. Adabiy fanlar yordamida adabiyot o'quvchisi she'r o'qish va oddiy nasr yoki iboralarni o'qish farqini bilib, adabiy so'zning ichki xususiyatlaridan, badiiy go'zallik va nozikliklardan xabardor bo'ladi. Bu orqali o'zining go'zallikni idrok etish qobiliyatini oshiradi. Shuningdek, kasbiy nuqtai nazardan oddiy bir shaxs so'z bilan tanishib, so'z ustasi so'zini qo'llash va mazmun yoki mazmun jihatidan she'r va nasrni tahlil qilish yoki adabiy tekshiruv imkoniyatiga ega bo'ladi.

Badi'

Badi' arabcha so'z bo'lib, yangi, toza shuningdek go'zal va chiroyli ma'nolarini anglatadi.

Adabiy atamaga kelsak, nasr va nazmni so'zning badiiy va ma'naviy san'ati bilan bezab yaratish badi' deyiladi. Badi' ilmiy, adabiy fanlarning bir turi bo'lib, adabiy so'z (she'r – nasr) ni badiiy san'atlar bilan bezab, so'zning adabiy nozikligini u orqali oshirish haqida ta'lim beruvchi ilm yoki san'atlardir. (Amini, 1390: 16)

Albatta, bu ishni amalga oshirishdan oldin, so'z (she'r va nasr) fasohat va balog'at sifatiga ega bo'lishi zarur. Shuning uchun ham badi' ilmiy, oddiy so'zni adabiy va badiiy so'z darajasiga ko'taruvchi yo'l – yurg'unliklarni ta'lim beradi. (Amini, 1390: 24)

Misol uchun: Quyidagi Navoiy so'ziga adabiy ko'rinish berilgan eng muhim omil "**yuz**" so'zining ikki xil ma'noga ishlatilishidir.

Nedin **yuz** gul ochar ishq o'tidin bulbul kebi vâmiq,

Yuzingdin gar izâr bâg'ida gul achmadi uzra.

(Navoiy, *G'arâyib al-Sig'ar*, 1385: 48)

Bu badiiy san'atlar, so'zning go'zalligini oshirib, eshituvchi va o'quvchiga yaqin tarzda tushuntirib beradi. Shunda ularning qalbidan o'rin olib, estetika va go'zallikshunoslikni uyg'otib, shu orqali insonlarning hissiy va ichki dunyosida samarali ta'sir ko'rsatadi. (Amini, 1390: 24)

She'rning ta'siri va xayoliyligi ko'proq vazn, qafiya, tashbih, istiora, majaz, va kinoyaning qo'llanishiga bog'liq; lekin boshqa bir omil ham mavjudki, agar unda ifrat qilinmasa, so'zning

go‘zalligi va ta’sirini oshiradi; u ham bo‘lsa, so‘z bezaklari va badiiy san’atlardir. Badiiy san’atlar, vaqtning misollariga o‘xshaydi. Agar me’yorda qo‘llanilsa, u mazali va yoqimli qiladi, agar ko‘p qo‘llanilsa, u ta’msiz bo‘ladi. (Ahmad nijad, 1382: 109)

Badiiy san’at va uning turlari

Oddiy so‘zda, go‘zallik va estetik tomonlarini oshirish maqsadida ma’no, lafz va vazn jihatidan yuz beradigan har bir o‘zgarish badiiy san’at deb ataladi. Boshqacha qilib aytganda, so‘zning oddiy bir lug‘aviy darajadan keng ma’noli so‘z darajasiga va oddiy tovush darajasidan musiqiylik darajasiga ko‘taruvchi har bir hodisa badiiy san’at deb yuritiladi (Amini, 1390: 25).

Badiiy san’atlar ikki turga bo‘linadi:

- a) Lafziy go‘zalliklar
- b) Ma’noviy go‘zalliklar

Lafziy badiiy san’atlar:

Lafziy badiiy san’at o‘z mavzusiga ko‘ra so‘z go‘zalligini o‘rganadi va lafziy tomonlarini tahlil qiladi. Lafziy badiiy san’atdagi maqsad shundan iboratki, ba’zi hollarda adabiy gapning uyg‘unligi, so‘zlar orasidagi turli musiqiy va ovozli bog‘lanishlarning ta’siri mavjud bo‘ladi. Shu jihatga e’tibor qaratiladi. Ya’ni, so‘zlarni bir-biriga bog‘lab, adabiy bog‘lanishni yuzaga keltirgan ko‘zga ko‘rinmas ip musiqiy va ovozli mohiyatga ega bo‘ladi (Shamisa, 1386: 23).

Lafziy san’atlar:

Jinas, rad-ul-ajz ilas-sadr (tasdir), aks (tard va tabdil), mulamma, tazmin, tafvif, tajziya.

Ma’noviy san’atlar:

Tanosub (muro’at-un-nazir), tazod, ihom (tavriya), ihom tanosub, ihom tazod, talmih, mubolag‘a (g‘uluv), iltifot, husn ta’lil, irsol-ul-masal, muddaa-masal, laf va nashr, tajohul-ul-orif, tahakkum.

San’at

San’at arabcha so‘z bo‘lib, lug‘atda ish, hunar; badiiy ijodiyot va uning har bir alohida sohasini anglatadi. San’at bilimga o‘xshash aqliy qiyofalar orqali insonning tabiat, jamiyat hamda o‘zini tanishi uchun bir xil sa’y-harakatdan iborat bo‘lib, uning asosiy maqsadi haqiqatlarni inson foydasiga qaratib o‘zgartirishdir (Bahoyi, 1391: 6).

Adabiy fanlarning shakllanishi insoniyatning madaniy va ma’naviy o’sishida muhim rol o‘ynagan. Ular jamiyatlarning tarixiy, ijtimoiy va madaniy rivojlanishining mahsuli sifatida namoyon bo‘lib, adabiyot va san’atning turli jabhalarini ilmiy tadqiq etish imkonini yaratdi.

Adabiy fanlarning taraqqiyoti o'z davrining bilimlari, estetik qarashlari va ijtimoiy ehtiyojlari bilan chambarchas bog'liq bo'lib, bugungi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan.

Xulosa qilib aytganda, adabiy fanlarning tarixi faqat o'tmishni o'rganish emas, balki kelajakni anglash va zamonaviy ilmlarni boyitish uchun ham mustahkam asosdir. Bu soha insoniyat ma'naviyati va madaniyatini rivojlantirishda davom etmoqda.

Xulosa

Adabiy fanlar insoniyat madaniyatining yuksalishiga ulkan hissa qo'shgan ilmiy yo'nalishlardan biridir. Ular qadimgi davrlardan boshlab, inson fikri va his-tuyg'ularini chuqurroq anglash, badiiy ijodning sir-sinoatlarini ochib berish hamda adabiyotning jamiyatdagi o'rnini belgilashga xizmat qilgan. Avval boshda adabiy fanlar diniy va falsafiy qarashlarga asoslangan bo'lsa, keyinchalik ular mustaqil ilmiy sohaga aylangan.

Bu fanlarning rivoji asosan sharq va g'arb madaniy markazlarida, xususan, Yunoniston, Eronda, Hindistonda va O'rta Osiyoda asos solingan. Ular zamonaviy adabiyotshunoslikning nazariy va amaliy asoslarini belgilab berdi. Bugungi kunda adabiy fanlar so'z san'ati, badiiy tasvir vositalari, janrlar, uslublar va adabiy jarayonlarni o'rganish bilan birga, adabiyotning insoniyat tarixi va madaniyati bilan o'zaro bog'liqligini o'rganishda davom etmoqda.

Adabiy fanlarning shakllanishi inson tafakkurining kengayishi va estetik go'zallikni anglashga bo'lgan ehtiyoj natijasi bo'lib, ularning rivoji inson ma'naviy kamoloti va madaniy merosining saqlanishiga xizmat qiladi.

REFERENCES

1. Ahmadnizhodi, Komil. (1382). *Funun Adabi*. To'rtinchi nashr. Tehron: Poyo Nashriyoti.
2. Amini, Muhammad kazim. (1390). *Adabiy Fanlar (Badi' va Bayon Qismi)*. Maymana: Azod Nashriyoti.
3. Ishonch, Zikrulloh va kohkan, Muhammad Olim. (1374). *O'zbek Adabiyoti Madaniyati*. Maymana: Alisher Navoiy Madaniyat Jamg'armasi.
4. Bahoyi, Toshqin. (1391). *Adabiyotshunoslik*. Maymana: Turkiston Matbaasi.
5. Hafizi Jawzjoni, Muhammad Yahyo. (1387). *Adabiy Fanlar*.
6. Xoksor, Abdulhakim. (1382). *San'ati Talmih Dar Ash'ori Bedil*. Kobul: Said Nashriyoti.
7. Sanog'zanoviy, Muhammad Akbar. (1382). *Gulistoni Latofat*. Birinchi nashr. Peshovar: Meyvand Nashriyoti.

8. Shamiso, Doktor Sirus. (1386). *Negahe Tazah ba Badi'*. Uchinchi nashr. Tehron: Tobish Nashriyoti.
9. Sodiqiy, Muhammadali. (1379). *Zivori Sukhan Dar Badi' Forsiy*. Birinchi nashr. Yazd: Yazd Universiteti.
10. Kazzaziy, Mirjaloliddin. (1389). *Ziboshinosi Sukhan Porsiy*. Yettinchi nashr. Tehron: Markaz Nashriyoti.
11. Navoiy, Alisher. (1385). *G'aroyib us-Sig'ar*. Malayziya: Xalqaro Hamkorlik Nashriyoti.